

Hedens skumle beboere

Af Kirsten Borger.

Nogle kaldte dem natmænd.

Det lød skummelt og farligt
og fik gode folk til at gyse.
Natmænd gjorde ting om
natten, som man ikke ville
tale om – i byerne var det de
mænd, der tømte
lokumstønderne, inden
ordentlige folk stod op. Men
hvad lavede natmændene
ude på den øde hede?

Andre kaldte dem rakkere.
Enhver vidste at rakkeren var
ham, der flåede selvdøde
kreaturer, køer og heste. De
begravede ikke altid
kadaverne og stanken hang i
luften omkring deres boliger.
Deres usle hytter lå fjernt fra
pæne folks veje.

Men her i Jylland kaldte vi
dem **kæltringer**.

For kæltringer var de.

Afskum,- frasorterede mennesker, de usleste af alle, ubrugelige i det rigtige samfund, afskyede, hadede, frygtede – og i romantiske tjenestepigehjerner hemmelige drømmemål, drømmenes helte var de med deres frihedstrang. Om ellers pigerne havde mødt en af de unge farlige knægte, der kægt med svulmende muskler svarede husbond imod og stjal en slurk af brændevinen, før han med en sjofel gestus slentrede bort ad marstierne.

Kæltringer. Natmænd, rakkere. Det var omvandrende tiggere, sølle at syne, fnatbefængte og lusede, ildesete, men også vovefulde rejsende, der havde forladt de fasttømrede rammer i landsbyerne, der med en andegårds hakkeorden styrede mobberierne og de uendelige fornedrelser, de fattige måtte udstå.

Der har sikkert altid være omkringfarende tiggere, som har været udstødt fra det almindelige samfund. Krig, fejlslagen høst, sygdom og død, brand eller tilfældig urimelighed har altid drevet nogle mennesker bort fra en tryk tilværelse. Siden reformationen ændrende samfundsordenen og kirke og klostres fattigomsorg forsvandt, har der været skarer af om vandrende tiggere, der har søgt tilflugt til øde egne. Christian IV lavede detaljerede love for, hvorledes man skulle tage sig af disse mennesker, så ikke resten af samfundet skulle plages af disse udstødte.

Men i kongens regeringstid kom også 30 årskrigen, soldaterne, de tyske og svenske lejetropper, der hærgede hovedlandet langt værre end en sølle tiggerflok. I 1600tallet blev Jylland flået, røvet, brændt, uskyldige ofre blev myrdet, kvinder voldtaget, børn mishandlet, præster klædt af til skindet og selv velstående borgere rippet for alt. Landsbyer blev svedet af og Jylland mistede næsten hver stump skov. Heden voksede, og marker og enge sprang i lyng. Og flokkene af fordrevne omvandrende mennesker voksede.

Efter svenskekrigen anede man en smule menneskelighed i lovgivningen om de hjemløse strejfare. Adel og borgere, bønder og stormænd med deres på det tørre, blev pålagt "uden stands anseelse" at brødføde disse stakler, give dem arbejde, husly og kost. Og man kom i de efterfølgende årtier efterhånden, som man

fik landet genopbygget, tilbage til en høj grad af selvernæring, især i kraft af forøgelsen af godsejernes udstykning af små fæstegårde, og landbrugets drift i kraft af Stavnsbånd og Vornedskab. Med løfte om forsørgelse blev de ubemidlede småfolk fæstere af små og store gårde og bandt sig til at være livslang arbejdskraft og trælleri for godsejere og adel. De fleste indordnede sig under de sølle livsbetingelser, der blev dem forundt.

Men der var dem, der ikke kunne eller ville. Syge, gamle eller på anden måde evnesvage var afhængige af almisser og medmenneskelighed fra deres omgivende samfund. Og love og bestemmelser viser, at myndighederne måtte tvinge folk til at betale til de fattige. Med indsamlinger til kirkebøsser, bøder for forseelser, skatter og afgifter og anden ubehagelighed blev det pålagt de små samfund at sørge for de fattigste. I en periode, hvor alt var sølle for alle, kunne man stå sammen og hjælpe. Men da hver enkelt fik det bedre og langsomt med flid og møje bedre levestandarden, gik medynken fløjten for dem, som forblev sølle.

Efter Den store Nordiske Krig i starten af 1700tallet, som stoppede i 1720, skærpedes lovgivningen, således at tiggeri blev forbudt og mere eller mindre opfindsomme straffe blev indført for at undgå de generende tiggere. Tiggerne kunne og med regelrette erhverv undgå straf. Således fremhæver bestemmelserne, at flåning af selvdøde dyr, rakkergering, kedelflikning, glarmesteri m.m. er levebrød, ganske som andre erhverv og disse kræver næringsbrev, som myndighederne skulle udfærdige. Næringsbrevene blev tildelt mange, og omkringfarende håndværkssvende ordnede mange af de hjemlige sager, borger ikke selv kunne ordne.

Langt de fleste indordnede sig på de livsbetingelser, der bød sig.

Godsejerne skulle, som en del af skattebetalingen til staten, sørge for udskrivningen af soldater til militsen og den stående hær. Mangen familie og ung lykke blev knust, når en stærk ung mand (og i godsejerens øjne måske mulig oprører), blev revet fra gård og landsbyfælleskab for at risikere liv og lemmer for fædrelandet. Tjenestetiden var 10 år, og de, der vendte tilbage, var i reglen nedbrudte på sjæl og legeme.

Langt de fleste indordnede sig. Men der var dem, der ikke gjorde.

For nogle blev de kummerlige livsbetingelser i landsbyerne for snærende og de stak af. Andre blev mobbet eller tvunget bort, selvforskyldt eller ikke, både myndighedernes og samfundets straffe var hårde for brud på småforseelser og brud på moralen. Desuden krævede brændevin og spil sine ofre.

I 1700 tallet var store områder af Vestjylland dækket af hede. Heden lå ikke ganske øde. Hist og her var den beboet af hårdtarbejdende hedebonder, hist og her lå der usle hytter og jordhuler, som rummede de frasorterede kæltringer. Og hvor sølle de end var, rummede disse hytter adskillige beboere. Fattige, ofte fordrukne og forhutlede, uden fast arbejde, men med en rigdom af unger. Uvidende om det meste, men overlevelsens kunst mestrede de. Her kunne de i reglen leve i fred for mennesker og myndigheder, hvis de ikke forbrød sig mod samfundet.

Men det gjorde de nu ofte. For også en kæltring skal have mad og drikke, og det var uendelig småt, hvad hederne, mosehullerne eller himlens fugle kunne give af mad. Korn, brød og fisk var de vigtigste levnedsmidler, og disse skulle fralokkes bønder og borgere.

Kæltringerne levede gerne i flokke og vandrede omkring over store strækninger. De nærmede sig i spredt orden en tilfældig gård eller landsby. Og alene synet kunne hurtigt få landsbyboenderne til at gemme deres ejendele i sikkerhed. Men naturligvis lod ikke alt sig bringe væk, for eksempel var fjerkræ ikke lige sådan at gemme. Ejerskabet til en spist høne er ikke så let at fastslå, og hvem kunne sig om den havde lagt 2 eller 3 æg, før den fik halsen knækket. Var brændevinsskabet ikke låst, kunne klukflaskens indhold forsvinde, hvis huset fik besøg af kæltringeflokken. Skarerne af kæltringer blev derfor mødt med stenkast, forbandelser, skræk og vrede, pæne borgere var bange for deres ejendom, bange for sygdomme, bange for fattigdommens ansigt, som bragede dem imøde ved synet af kæltringeflokkene.

Men dette gav de udstødte redskaber i hænde til med trusler og besværgelser at narre med og drikke og af og til husly i laden fra gode borgere. Gamle ordsprog, rim og remser, eller kendskab til giftige eller helbredende urter kunne godt give et måltid eller to og måske endda en flaske af den eftertragtede brændevin.

Gennem 1700tallet ændrede forholdene sig ikke meget for de spredte flokke af kæltringer. De holdt sig i videst muligt omfang borte fra myndighederne, levede af småapserier, krybskytteri og tilsvarende småkriminalitet. Af og til udførte de også større røverier eller ligefrem mord, men tidens strenge straffe fik i reglen gjort has på de slemmeste forbrydere. Statslige love og regler sørgede for at nogle få kom tilbage til samfundet, mens andre måtte flygte til udlandet eller til fjerne egne af heden.

I midten af 1700tallet forsøgte initiativrige godsejere og ihærdige kongelige embedsmænd at få dele af heden opdyrket. Kongen inviterede fjerntboende tyskere til at komme til landet og opdyrke heden, mod løfter om skattefrihed og utallige andre livsgoder, som lå fjert fra virkeligheden på den ugæstfri hede.

Tyskerne kom, så, og langt de fleste rejste igen, for drømmen om det forjættede land kunne ikke opfyldes på den magre jord. En lille flok blev, sled hårdt og fik navnet kartoffeltyskerne. Det blev kun til en lille

brøkdal af heden, der her blev dyrket, og i de efterfølgende hundrede år var der rigelig plads til heden natmænd, rakkere og kæltringer.

Så her levede de så, uden for de almindelige normer med fast bolig, kirkegang, ægteskab, barnedåb og konfirmation. Tidens præster forsøgte ofte forgæves at få kæltringernes afkom sluset ind i samfundet, men det var en vanskelig sag. De retviste og ærlige borgere stod fast på de uskrevne og skrevne love.

Kæltringerne tog det ikke så nøje om de var kirkeviede eller ikke, eller om samliv varede nogle få dage eller flere år. Det hed sig, at man fulgte særlige ægteskabsritualer blandt kæltringerne. Man kastede Kæp. I muntert lag, ledsaget af store mængder brændevin, holdt man fester, hvor de to mulige ægtefæller kunne kaste en pind foran hinanden, klæde sig splitter nøgne og derpå jage hinanden ud over vidderne. Når de kom tilbage, var de at betragte som ægtefolk. Det hed sig også, at visse af kæltringekarlene lejede deres koner ud andre kæltringer til en månedlig leje, såfremt de nu kunne betale. Især dette romantiske samliv vakte stor interesse for hovedstaden etnografer, hvis de ikke lige kunne finde fjernere folkeslag at interessere sig for.

Men der var ikke megen romantik over kæltringernes liv. Nok kunne de stå op, eller arbejde når eller hvis de ville. Men de blev bestandigt mobbede bort fra det eksisterende samfund, kunne ikke vælge at gå i skole, i kirke, søge arbejde, komme ind i de lukkede bondesamfund, blive accepteret som ordentlige borgere, uden utrolige barske menneskelige kampe og urimelig forskelsbehandling. – Blandt kæltringerne var et stort antal kvinder. Tjenestepiger, der var blevet gravide i utide, eller fattige, der måtte ty til prostitution og derved blev dømt til det asociale liv på heden. De ugifte mødre og deres børn havde det

svært i landsbyerne, - ind imellem kunne de blive gift med barnefaderen eller en enkemand, men det var sjældent for at blive båret på roser.

Det var en dybt fornedrende skam for en ugift kvinde eller en kæltringe kvinde at føre sit barn til kirken for at få det døbt. – Men uden dåb var fremtidsudsigterne helt håbløse, så mange udstod skammen. For var barnet ikke døbt, kunne det ikke konfirmeres eller komme i skole. Var man ikke konfirmeret, kunne man ikke giftes i kirken og kommende børn ville blive uægte. Det var skruen uden ende.

Anton Gaardboe skriver i De Himmerlands rakkere: *Det herhen hørende Eksempel, som kan anføres fra Himmerland, fremtræder vel næppe under så grelle Former, men viser dog, at man var hårdhjertet nok til selv i den strengeste Vinter at nægte en Kvinde, der var i Barnsnød, et Leje til at føde på.*

En Rakkerkvinde kom en Aften i streng Vinter engang i første Fjerdedel af forrige Århundrede til en Kone i Morum By for at bede om Husly, og uden for Huset stod hendes Kæreste. Men Konen i Huset havde Øjnene med sig og opdagede, at den fremmede Kvinde var frugtsommelig, hvorfor hun nægtede Rakkersken at låne hende Hus. Så traskede Parret videre til V. Vognsild, og anden Dagen så man Blodspor flere Steder på Vejen til denne By. Ankommen der gik de fra Sted til Sted, men ingen vilde lukke dem ind. Endelig kom de ind i en Gård, hvor Manden stod uden for sin åbne Gangdør, og før Gårdmanden vidste af det, var den syge Kvinde inde i Stuen og satte sig på en Stol og fødte Barnet. To til tre Dage efter løb Moderen sin Vej fra Barnet, som så blev opfødt på Kommunen, men som siden igen løb med Rakkerne.

Ulykkelige hændelser, krige, sygdomme, ildebrande og urimelige godsejere var de katastrofer, der kunne ramme de små landsbysamfund. I 1600tallet var det de langvarige svenskekrige, der næsten lagde Jylland øde. Svenske og tyske lejetropper plyndrede alle til skindet, høj som lav. Og mange måtte i årevis fare omkring i landet som tiggere herefter. Der var ingen eksisterende fattighjælp. Og en lov om, at det var forbudt at tigge hjalp ikke meget, når der nu ikke var noget at leve af.

Men den enevældige konge var opmærksom på det. Danske lov af 1683 formasner præsterne til at drage omsorg for fattige og husvilde folk. Præsterne skal: "Ikke aleneste formane sognefolket til at give almisse, men også foregå dem der udi med et godt eksempel. De skulle flittigt tilse, at hvad der blev givet til de fattige og kristeligt tillagt, det kunne de nyde og bekomme".

Meningen er god nok, men frivillige gaver slog grumme dårligt til i rettroens tidsalder. Dog, sognets egne kunne man til nøds føle sig forpligtet til at hjælpe, men tilrejsende tatere (zigeunere og lignende) måtte man hverken huse eller hjælpe. Såfremt de imidlertid kunne få et tilkendt et betlerbrev, blev det de fattige tilladt at tigge. (Hardsyssels årbog 1954, side11)

I Frederik den Fjerdes dage blev der gjort et nyt forsøg på at komme tiggeriet til livs: Forordningen af 24. september 1708 omhandler forholdet mellem betlere, fattige almisselemmer og løsgængere. Provst og herredsfogeds skal bringe fattigplejen i orden. FREMMEDE betlere skal jages ud af sognet, og der skal oprettes protokoller over sognets fattige, blinde, sengeliggende og små forældreløse børn.

Sognet skal således tage sig af sine egne, men pga. misvækst, skatter og andre ulykker er sognenes beboere ofte så fattige, at det ikke lader sig gøre at efterleve loven.

Utallige gange herefter forsøger man sig med ny lovgivning, som heller ikke ganske kommer til at fungere. I 1778 tales der i en forordning om, at der adskillige steder i Danmark findes omkringløbende fremmede folk, der ikke alene betler, men endog også forulejliger, ja endda truer almuen.

I 1803 kom en ny fattiglov, fattighuse byggedes, hist og her fik man ryddet op i kæltringeflokkene, men heller ikke det forslog.

For derpå fulgte Napoleonskrigene, der igen fulgtes af statsbankerotten, hvor 6 hengemte kurantdalere kunne veksles til en rigdaler. Det bragte mangan gårdmand til fald.

Op igennem 1700-tallet var de sociale problemer i de danske byer vokset betydeligt trods de statslige forsøg på at inddæmme og afhjælpe dem, bl.a. via den første forsorgslov fra 1708 og den københavnske fattigplan fra 1799. Behovet for forsorg opstod som følge af den kraftige befolkningstilvækst og blev forstærket af de sygdomme, som ofte fulgte med, idet myndighedernes sanitære foranstaltninger var utilstrækkelige. Forholdet imellem forsorgskrævende og selvhjulpne var på tidspunktet for dette fattigreglements udformning ca. 1: 16 i byerne, hvilket var betydeligt dårligere end forholdet 1:24 på landet. I 1803

beslattede man fra myndighedernes side at indføre to fattigreglementer, ét som skulle gælde for byerne og ét som skulle være gældende for landdistrikterne. I dette fattigreglement for byerne deltes de trængende op i tre klasser alt efter deres behov:

1. Uarbejdsdygtige
2. Forældreløse børn
3. Delvist uarbejdsdygtige

Samtidigt blev der oprettet en fattigkommission, der med sognepræsten i spidsen skulle bestyre forsorgen. De to reglementer var i deres principper og organisationen af forsorgen identiske. Da problemerne i byerne var størst, valgte myndighederne dog at basere hjælpen her på et mere solidt grundlag. Dette gjorde man ved udover den tvungne fattigskat og de frivillige ydelser at opkræve en grundskat og en auktionsafgift. I det købstæderne desuden var afhængige af tilflytningen fra landet, havde man også valgt at gøre det lettere at modtage den sociale hjælp i byerne end på landet. Med fattigreglementets indførelse var det desuden første gang, at man uden for København oprettede egentlige kommunale organer med selvstændig ret til at indkræve og forbruge skattemidler.

Bønder og myndigheder fik langsomt et mere nuanceret syn på kæltringerne. Ganske vist iværksatte man så sent som i begyndelsen af 1830'erne direkte klapjagter på "løsgængere og betlere" og mennesker, der ikke kunne bevise at de havde et arbejde eller en fast bopæl. En særlig stodderkonge blev udnævnt til at indfange disse forbrydere. De formastelige blev sat i fængsel, typisk 5 dage på vand og brød og fik derefter formaninger om at få et arbejde, så de kunne blive selvforsørgende. Derefter eskorteredes de tilbage til deres eget sogn, hvor de var

født, således at sognet kunne forsørge dem på fattighjælp.

En stor del af de fattige kæltringer var børn, hvoraf mange var født udenfor ægteskab. Det regnedes ikke for ægteskab, at forældrene boede sammen. Kun når de var lovformelig gift i kirken, var børnene ægtefødte. Og man kunne ikke blive gift, hvis man ikke var konfirmeret. Og så fremdeles.

Men menneskesynet ændredes i løbet af dette århundrede. Der blev efterhånden gjort mange foranstaltninger for at få de fattige indsluset i samfundet. Helt fra århundredets begyndelse var præster og lærere trådt i spidsen for at vise, at de udstødte kunne vende tilbage til samfundet. Flåningen af heste og selvdøde kreaturer, kunne bønderne selv gøre. Det var ingen skam at sidde i samme stue, endsige ved samme bord, som en natmand, rakker eller kæltring. Og kæltringens børn kunne få lov at gå i skole og dermed også lære at læse, blive konfirmeret, gift og således blive en god samfundsborger.

Efterhånden som århundredet gik, blev der færre og færre kæltringer. Og ved århundredet slutning var der næsten kun få romantiske erindringer tilbage. Folkemindesamlere og videnskabsmænd indsamlede etnografisk materiale om dette uddøende folk og der blev digtet og malet om hedens skumle beboere.

Og ganske som andre fattige, som tyende og kvindfolk endte de med at få de samme grundlovsgivne rettigheder som den herskende klasse.

Op gennem 1800 tallet kom flere love for de fattige og ubemidlede. Også forfattere og kunstnere fik øje for uligheden. Jeppe Aakjær (1866 – 1930), indledte med sit forfatterskab om især de fattige og socialt udstødte på landet en regulær litterær revolution. Efter utrættelige kampe for tyendet på landet, var han medvirkende til at tyendelovgivningen ændredes, således at den gav tyende rettigheder og bedre livs- og arbejdsbetingelser.

Kilder:

Ewald Tang Kristensen: Af gamle folks erindringer.

Ewald Tang Kristensen: Sagn

Anton Gaardboe: De himmerlandske rakkere

H.P. Hansen: Jyske skøjere og rakkere.

Bundsbæks Mølle arkiver: Diverse artikler om natmænd og rakkere.

Jeppe Aakjær: Hedevandring

Jeppe Aakjær: Skivebogen 1919, 1923, 1924, 1925, 1926.

Jeppe Aakjær: Bondens Søn, Vredens Børn m.fl.

St.St.Blicher: Samlede noveller.

Hjemmesider:

http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/mikkel-christensens-erindringer-1880erne-1909/?no_cache=1&cHash=eb497c8f8ccbc0ab046bfb0fac361cab

<http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/social-og-fattigforsorg-i-danmark-fra-1500-1933/>

www.rakkere.dk